

Jugoszlávia történelmi perspektívából¹

Két évvel ezelőtt bizonyára hatalmas, jól szervezett centenáriumi ünnepeken emlékeztek volna meg a jugoszláv állam megalakításáról, ha az állam több mint negyedszázada nem bomlott volna fel. Mint a most ismertető vaskos kötetből is kiderül, időnként felmerül az igény az egykori Jugoszlávia történelmének közös, de semmiképpen sem egyfajta idilli, nosztalgikus képet nyújtó bemutatására, a történelmi kapcsolatok szorosabbá tételére. A könyv szerkesztését és kiadását a Szerbiai Helsinki Bizottság az Emberi Jogokért koordinálta a német szövetségi külügyminisztérium anyagi támogatásával. Kiadói előszavában Sonja Biserko leszögezte: véleménye szerint a jugoszláv utódállamokban inkább az emlékek és az érzelmek határozzák meg a közös múlt értelmezését; a közös állam jellemzőinek, a végbe nem eseményeknek és a hosszú távú folyamatoknak tudományos feltárása elősegíti annak megértését is, hogy miért és miért ilyen kegyetlen módon bomlott fel a délszláv állam. Látni kell, hogy a jugoszláv állam szétesése bonyolult, sokrétű okokra vezethető vissza, ezért multidiszciplináris tanulmányozást igényel. Van olyan felfogás, amely szerint a háború a Balkán etnikai határok alapján történő átalakításáért folyt, ami arra figyelmeztet, hogy az etnikai elv felülkerekedése az emberi jogokon még számos problémát okozhat (például Bosznia-Hercegovinában és Macedóniában).

A délszláv állam 1918-ban jött létre, sok tekintetben váratlanul. Nem lehetett előre látni, hogy milyen gyökeres ártrendezésre kerül majd sor 1918-ban. A biztonságpolitikai elképzelések megváltozása és egyéb okok miatt úgy alakult, hogy a korábbi, a nagy birodalmak egyensúlyán alapuló európai rendet másfajta szövetségi-biztonsági rendszer váltotta fel. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával valamennyi délszláv nemzetnek újra kellett fogalmazni államszervezési elképzeléseit, majd összhangba kellett hozni a realitásokkal a nemzetközi politikai térben. Az új közös államban, az első vagy királyi Jugoszláviában hivatalosnak tekintett nemzetfelfogás – mint ahogy Milivoj Bešlin és Srđan Milošević is írja a kötet bevezetőjében – több, ma már nemzetnek tekintett népet nem tartott nemzetnek, nemzeti létükről nem vett tudomást. Az első Jugoszlávia politikai-adminisztratív rendszerét kialakító vezető réteg amúgy semmiféle nemzeti vagy történelmi hagyományból eredő különbséget nem vett figyelembe, az államot centralista módon építette fel.

A délszláv állam első felbomlását követően azonban nem került a történelem súlylyesztőjébe a jugoszláv államiság gondolata (mi több, 1943–1944-től az antifasiszta koalíció is Jugoszlávia helyreállítását hirdette meg). Az állam megőrzését és megújítását tűzte zászlajára a kommunista vezetésű partizánmozgalom, immár a nemzeti kérdés másfajta kezelésével

¹ *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*. Uredivački odbor: Perović, Latinka – Roksandić, Drago – Velikonja, Mitja – Hoepken, Wolfgang – Bieber, Florian. Beograd, Helsinki odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017. 544 p.

(az AVNOJ, a partizánmozgalom testülete, a Jugoszláv Népfelszabadító Antifasiszta Tanács második ülésén 1943-ban úgy határoztak, hogy a nemzetek önrendelkezése alapján hat egyenjogú köztársaságból álló föderációt hoznak létre). Föderalista módon átszervezték Jugoszláviát (forma szerint a helyi, a parlament szerepét betöltő népfelszabadító bizottságok 1944-ben beléptek a jugoszláv föderációba), és a hat, idővel egyre nagyobb jogkörökkel rendelkező tagköztársaság gyakorlatilag egyfajta nemzetállamként működött. Az 1980-as évek végén, a Jugoszláviát hosszan sújtó gazdasági válság idején a nemzeti politikusok – beleértve az akkor formálódó és később, 1990 után a tényleges cselekvést meghatározó ellenzéki pártok vezetőit is (mivel akkoriban úgy tartották: a nemzeti kérdés a demokratikus átalakulás része) – a közös államkeretben saját haladásuk akadályát látták, s ez gyakran konfliktusokat okozott a nemzetek/köztársaságok között. Egy modernebb, megújított föderáció kialakítását ekkor már senki sem fogadta el. Szerbia úgy vélte: a határokat az erők húzzák meg (e tekintetben a Jugoszláv Néphadseregre számított), s ezzel kiváltotta a nacionalizmus fokozottabb erősödését szerte az országban, valamint meghatározta a jugoszláv állam felbomlásának módját is.

A kötet írásából azokat a tanulmányokat mutatjuk be (a szokásosnál talán bővebb terjedelemben), amelyek arra adnak választ, miként értelmezik az egyes nemzetek a nagy sorsfordító időkben bekövetkezett változásokat, saját motivációikat, mozgásterüket, miként látják az államiság, az autonómia, a nemzeti integráció, a kultúra fejlődésének kérdését a jugoszláv korszakban, egyúttal viszonyukat a többi nemzethez.

A kötet első nagy, *A jugoszlávizmus sokoldalúsága – miként kerültek a délszláv népek Jugoszláviába* című egysége egyetlen tanulmányt tartalmaz. Drago Roksandić szerint a jugoszláv ideológia egy olyan kísérlet volt, amely egyfajta regionális logika alapján jött létre annak érdekében, hogy Délkelet-Európában a birodalmak perifériáin élők valamilyen összefogás segítségével, egy közös állam létrehozásával a nagyhatalmi befolyással szemben jobb lehetőségekhez jussanak. A német *Drang nach Südosten*, az olasz irredentizmus és más hatalmak térnyerési törekvései felerősítették az összefogás gondolatát. A Balkán-háborúk után a délszlávkérdés egyre élesebben vetődött fel, alakulása a nagyhatalmaktól függött. A délszláv népek összetartozását hangsúlyozó jugoszláv gondolatnak számos formája volt (a leglényegesebbeket a szerző számba veszi valamennyi nemzet esetében), megvalósítására, a közös állam létrehozására viszont csak az első világháború végén, a térséget hosszú évszázadokon keresztül uraló nagy birodalmak összeomlása után kerülhetett sor. Az 1918-ban egy államba került népek/nemzetek integrációs folyamata különbözőképpen zajlott és eltérő szintet ért el, emellett nagy különbségek voltak a társadalmi szerkezet és a modernizáció előrehaladása tekintetében is. Az első Jugoszlávia nem tért el a korszak országaitól, mivel a versailles-i rendszer új államai nem voltak demokratikusak, nem jöttek létre föderációk, az államok szerkezete centralista volt. Paradox módon a második világháború idején a jugoszláv gondolatot – korábbi felfogásukat megváltoztatva – a kommunisták képviselték: a „soha többé nem térünk vissza a régihez”, valamint a testvériség és egység jelszavaival föderális szerkezetben helyreállították és megújították Jugoszláviát.

A második, *Jugoszláv tapasztalat nemzeti perspektívából* című nagy rész azt mutatja be, hogy egyes népek-nemzetek miként értelmezik saját szempontjukból a délszláv állam alig több mint hetven évét. A tanulmányok sorát Husnija Kamberović írása nyitja, amely Bosznia-Hercegovina nemzeteinek a közös államhoz fűződő viszonyát elemzi. A három itt élő nemzet (bosnyák, szerb, horvát) más történelmi tapasztalatokkal, más politikai-gazdasági helyzetben érkezett a közös államba, majd mindvégig másként viszonyult Jugoszláviához, és az egyes nagyobb történelmi fordulópontoknál más célokért küzdött. Jugoszlávia létrejötté-

ben Bosznia nem játszott szerepet. Míg a szerbek és a horvátok viszonylag hamar magukévá tették a jugoszláv egység gondolatát, a bosnyák politikusok csak későn, a háború legvégén fogadták el a közös államot. A bosnyák politikusok a királyi Jugoszlávia idején az országrész egységének megőrzéséért és autonómiájáért szálltak síkra, ennek érdekében lavírozni kényszerültek a szerb, illetve a horvát politikai blokkok között, amelyek viszont szívesen Szerbiához, illetve Horvátországhoz csatolták volna Boszniát vagy bizonyos részeit. A korszakban a szerbek játszották a meghatározó szerepet, a horvátok és a bosnyákok háttérbe szorultak.

A második világháború idején Bosznia-Hercegovina az úgynevezett Független Horvát Állam részét képezte, amely nem volt képes megvédeni a bosnyákokat a csetnikektől. A németekben bízó bosnyákoknak sem sikerült az autonóm törekvéseket megvalósítani. A kommunista vezetésű felszabadító háború idején Bosznia-Hercegovinát a jugoszláv állam egyik föderatív egységévé nyilvánították. Az 1960-as évek közepétől a szerző szerint tényleges egyenlőség volt az egyes nemzetek között. A szocialista korszakban a bosnyákokat önálló nemzetnek ismerték el, ami egyúttal a szerb befolyás csökkenését eredményezte. A pártvezetés azonban éberrel figyelt, hogy meg ne bontsa a nemzetek közötti egyensúlyt, mivel ez képezte Bosznia-Hercegovina egységének alapját. A pluralista politikai rendszer létrejötté azonban ismételen felszínre hozta a nemzeti ellentéteket és eltérő törekvéseket. 1990-ben különböző elképzelések jellemezték a főbb a politikai erőket. A három nagy nemzeti párt – melyek közül a szerb és a horvát szorosán kötődött a szerbiai, illetve a horvátországi „anyapártjához” – semmilyen fontos kérdésben nem tudott megegyezni. A következmények jól ismertek. Ha a felbomlás és a véres háború szemszögéből tekintünk a jugoszláv államban töltött évtizedekre, rendkívül súlyos történelmi örökség tűnik fel, és negatív kép bontakozik ki, amely elfedi a bekövetkezett modernizációt, zárta írását a sarajevói egyetem professzora.

A montenegrói Šerbo Rastoder az államiság kérdése felől közelítette meg a Jugoszláviához fűződő viszony bemutatását. Montenegró az első világháború kitörésekor már több évtizede önálló állam volt (autonómiáját már sokkal régebb óta tiszteletben tartották), sok háborút vívott autonómiája, majd függetlensége elérése érdekében. Az első világháború idejére azonban Oroszország a délszláv államok közül Szerbiát választotta partnerének (támogatottjának) balkáni politikája során, és azt kívánta, hogy a hegyi kis ország egyesüljön Szerbiával a Karadorđević-dinasztia jogára alatt. 1916-ban megvonta az addig folyósított támogatást. A kapituláció után Miklós (Nikola) király és köre nem kapott segítséget az antant államaitól, a háború végén pedig világossá vált, hogy Montenegrót „feláldozták” a békerendszer létrehozásakor. Miklós nem térhetett haza Franciaországból, a bevonuló szerb hadsereg pedig mindent megtett a Szerbiával való, minden feltétel nélküli egyesülés elősegítése érdekében (propagandát folytatott, bizottságokat szervezett, továbbá elősegítette, hogy a nemzetgyűlésben a Szerbiával való egyesülés hívei legyenek többségben).

A centralizált királyi Jugoszláviában a montenegrói államiság megszűnt. A második világháború, a megszállás idején olasz forгатókönyv alapján Montenegrót „szuverén és független” államnak kiáltották ki, a montenegrói államiság azonban – mint a megszállók kezéből létrejött teremtmény – kompromittálódott. A népfelszabadító mozgalom által létrehozott parlament 1944 júliusában úgy határozott, hogy Montenegró belép a föderatív Jugoszláviába, és egyik tagköztársasága lesz. A szocialista korszakban Montenegró jelentős gazdasági segítséget kapott fejlődéséhez. A délszláv állam felbomlása után, 1992-ben Montenegró két államból álló föderációt alkotott Szerbiával, majd 2006 májusában függetlenségi referendumot tartottak Montenegróban, melynek eredményeként Montenegró ismét szuverén ország lett.

A horvát történelmi tapasztalatokat Ivo Goldstein foglalta össze *Szembenállás a centralizmussal* címmel. A nagy ívű dolgozat azzal indít, hogy az illirizmus megjelenésétől,

majd 1848-tól kezdve a horvát nemzeti ideológia és nemzeti érzés összekapcsolódott a szlávokhoz, illetve délszlávokhoz való kulturális tartozás gondolatával. Az első világháború idején voltak olyan értelmiségiek és politikusok, akik az Osztrák–Magyar Monarchia fennmaradásával számoltak, s egy, a Triglav hegységtől Szarajevóig terjedő országgrész létrehozására gondoltak, illetve voltak olyanok, főképpen az emigrációban (például Ante Trumbić, Frano Supilo, Ivan Meštrović stb.), akik úgy vélték, hogy a Monarchiában maradás nem jelent többé perspektívát, s a jugoszláv program megvalósításába kezdtek. Szerbia viszont kétarcú politikát folytatott: a szerb nemzetgyűlés háborús célként 1914-ben meghirdette a horvát és a szlovén testvérek felszabadítását is, de ezt a gondolatot szorosan összekötötte a nagyszerb állam létrehozásának tervével. Az 1918. október 29-én Zágrábban kikiáltott Szlovénok, Horvátok, Szerbek Állama (amely magában foglalta Szlovéniát, Horvátországot, Dalmáciát, Bosznia-Hercegovinát és a Vajdaságot) elvben választhatott volna a függetlenség vagy egy más állammal való egyesülés között. Gyakorlatilag azonban nem volt tényleges alternatíva, mivel területére szerb és olasz csapatok léptek: az olaszok nagy Adriai-tenger menti területeket foglaltak el, a szerb csapatokat pedig több helyütt – mint például Splitben – felszabadítóként várták. Végül a Szerbiával való közös állam létrehozása mellett döntött a Nemzeti Tanács. Szerbia viszont semmilyen garanciát nem adott az új állam struktúráját illetően. A délszláv államban, amely az Alpoktól majdnem az Égei-tengerig terjedt, a horvátok teljesen új körülmények közé kerültek, mindenekelőtt elszakadtak a Horvátország számára fontos közép-európai térségtől.

A királyi Jugoszlávia centralista berendezkedése miatt a horvátok gyorsan kiábrándultak az új államból. A kialakított államszerkezet politikai és társadalmi feszültségeket okozott, veszélyeztette az állam stabilitását. 1935-től kezdve, valamiféle konszolidáció jegyében és a nemzetközi viszonyok változása nyomán ismét napirendre lehetett tűzni a horvátkérdést. Pál régensherceg ekkor még elvetette, hogy visszatérjenek az 1918-as állapotokhoz és újra tárgyaljanak az ország berendezkedéséről. Az 1939-ben létrejött megállapodás az autonóm Horvát bánság megteremtéséről a horvátkérdés megoldásának kezdetét jelenthette volna. A szerb politikai elit viszont úgy vélte, hogy Dragiša Cvetković miniszterelnök kapitulált a horvátok előtt. Az 1941-ben, a szélsőségesek hatalomra jutásával létrejött „független” Horvátországról viszont, melyet bizonyos mértékben a társadalom egyes körei is támogattak, hamar kiderült, hogy valójában nem más, mint német, illetve olasz protektorátus. A partizánok felhívásai kezdetben kifejezetten patrióta jellegűek voltak, csak a felszabadító harcra buzdították a megszállók ellen.

A felszabadulás után egyik kelet-európai országban sem élvezett akkora népszerűséget az új hatalom, mint Jugoszláviában. Az új államszerkezetben Horvátország a hat szövetségi köztársaság egyike lett. A testvériség és egység jelszavára építve – a nemzeti érdekek között egyensúlyozva – újfajta nemzetek feletti patriotizmust akartak meggyökeresíteni, ki- vagy háttérbe szorítva a nemzettag korábbi tartalmait (a horvátok esetében Jelašić és a Zrínyiek hagyományos képét, illetve a népi kultúra elemeit). Aleksandar Ranković bukása, a *Nyilatkozat a horvát nyelv helyzetéről*, az alkotmánymódosítások vitái megmutatták, hogy a demokratizálódás során a korábbi politikai gyakorlat nem tartható, a testvériség-egység jelszó nem valósult meg. A horvát mozgalmat (horvát tavasz) elfojtották még azelőtt, hogy a két domináns – a liberális-demokrata és a nemzeti – irányzat ténylegesen kialakult volna. Ezek a politikai különbségek és identitások jellemezték viszont a rendszerváltás idejét.

A horvát köztársasági vezetés az 1980-as években konzervatívnak számított, nem mutatott rugalmasságot. 1988 végén, 1989 elején kezdődött meg az ellenzéki pártok szerveződése. Az új pártokat alapvetően két dolog: a többpártrendszer bevezetése és a nemzeti

kérdés érdekelte. Idővel többségre jutott a társadalmon belül az a vélemény, miszerint Horvátországnak nem Jugoszláviában van a helye. A szocialista jugoszláv szövetséget azok kívánták megszüntetni, akik a társadalmi bajok és a gazdasági „irracionalitás” okát látták benne, azokkal együtt, akik a „nemzeti identitás megújítását” kívánták – és nem csak Horvátországban. A Jugoszláviához fűződő viszony alakulását jól jellemzi, hogy míg az 1989-ben Európa-bajnokságot nyert, Dražen Petrović vezette férfi kosárlabda-válogatottat hatalmas ováció fogadta, a zágrábi Köztársaság téren a „Jugoslavijo, Jugoslavijo” dallal ünnepelte éjjel a csapatot az összegyűlt tömeg, az egy évvel később rendezett Jugoszlávia–Hollandia labdarúgó-mérkőzésen Zágrábban a nézők a jugoszláv himnusz alatt hátat fordítottak a pályának és fütyültek. A szabadság iránti vágy – és nemcsak az egyének, hanem a nemzet szabadsága iránti vágy – a fő oka annak, hogy a horvátok többsége ekkor már semmilyen Jugoszláviát nem akart.

A macedónokról szóló írás a macedón nemzeti identitás létrejöttét állítja középpontba. Ljubica Jančeva és Aleksandar Litovski szerint 1918 után azok az országok, amelyek között a földrajzi Macedóniát felosztották, tudatosan és szervezeten arra törekedtek, hogy a macedónokat elnemzetietlenítsék és asszimilálják. A szerb–horvát–szlovén államhoz került macedón népesség egy tömbben élt, de a hatalom úgy vélte, a Vardar medencéjében élők el kell szerbesíteni. Ennek egyik eszköze volt a földosztás és a szerb lakosság betelepítése (kolonizáció). A déli területek beillesztése nem ment könnyen, a helyi lakosságot nem volt egyszerű pacifikálni. Az ellenállás gyakran terrorisztikus módszerekkel folyt, a Belső Macedón Forradalmi Szervezet tagjai gyilkolták meg 1934-ben Marseille-ben Sándor királyt. A második világháború alatt Vardar-Macedónia bizonyos részeit Bulgáriához, illetve Nagy-Albániához csatolták. A macedón államiság kialakulásának első és fontos lépését jelentette, hogy a kommunista vezetésű Macedón Népfelzabádító Tanács első ülésén (1944. augusztus 2.) a macedón nyelv hivatalossá tételéről, valamint arról döntöttek, hogy Macedónia a jugoszláv föderáció egyik tagállama lesz (az akkori elképzelések szerint az összes macedónlakta területet egy, a jugoszláv föderáción belüli köztársaságba kell egyesíteni).

A szerzők szerint az 1945 utáni korszakban a macedón államiságot – mi inkább úgy mondanánk: nemzetudatot – erősítette a helyi tudományos akadémia létrehozása, a macedón pravoszláv egyház autokefállá nyilvánítása, végső soron a macedón kultúra is ekkor fejlődött ki (az államiságot valójában az erősítette, hogy kialakult a térséget irányító, egyre nagyobb hatáskörrel rendelkező adminisztratív rendszer, illetve az egyre több autonóm joggal rendelkező, helyiekből álló törvényhozás). Az 1980-as évek második felében a macedóniai párt- és köztársasági vezetés a konzervatívok közé tartozott, a politikai pluralizmus eszméje más köztársaságokból szivárgott be, Macedóniában csupán néhány ökológiai-nak nevezett szervezet alakult az évtized legvégén. A régi, konzervatív pártvezetést a Macedón Kommunista Szövetsége X. kongresszusán váltotta le a fiatalabb generáció (1989), majd ezt követően 1990-ben elfogadták a gyűlekezési törvényt. Az 1990. novemberi választásokon a hivatalosan csak júniusban létrejött Belső Macedón Forradalmi Szervezet – Demokratikus Párt a Macedón Nemzeti Egységért (VMRO–DPMNE) győzött, amely Macedónia Jugoszláviától való elszakadását tűzte ki célul. Alig egy év múlva, az 1991. szeptember 9-i népszavazáson a lakosság az önálló és szuverén köztársaság kikiáltására szavazott.

Božo Repe *Miért léptek be és miért váltak ki: három szlovén döntés a jugoszlávizmusról* címmel foglalta össze álláspontját. Előljáróban leszögezte: az a hiedelem tartja magát, hogy Jugoszlávia szükségszerűség volt a szlovénok számára. Való igaz, hogy a szlovénok hittek Jugoszláviában, sok energiát és pénzt fektettek be demokratizálása érdekében, a Jugoszlávia melletti választást az is motiválta, hogy a két vezető – a jugoszláv politikai élet-

ben is befolyásos – szlovén politikus ebben a keretben látta társadalmi céljainak megvalósulását. Mindketten meggyőződéses jugoszlávpártiak voltak. A pap Anton Korošec a szerb pártokkal való megegyezésben látta annak lehetőségét, hogy az ő pártja irányítsa katolikus szellemben a szlovénlakta területeket. A kommunista Edvard Kardelj meg volt győződve arról, hogy a jugoszláv szocializmus nélküle összeomlik, ami végül – már halála után – be is következett.

A szlovénok sokáig remélték, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia trialista átalakításával autonóm tartományhoz jutnak. A délszláv klub nevében 1917. május 17-én Korošec németül fel is olvasta az erre vonatkozó javaslatot. A kedvező válasz azonban elmaradt, így a jugoszláv megoldás lehetősége lassan beszívárgott a szlovén elképzelésekbe. I. Károly császár 1918. október 11-i, a Monarchia föderatív átalakítását előirányzó javaslatára Korošec udvariasan azt mondta: túl késő. A szlovén társadalmat mindazonáltal nem volt könnyű megbarátkoztatni a délszláv állam gondolatával, végül az olasz csapatok megjelenése adta a döntő lökést. Szlovénia nem közvetlenül, hanem a rövid életű – a nemzetközi hatalmak által soha el nem ismert – Szlovénok, Horvátok, Szerbek Államán keresztül került a délszláv egységállamba. A királyi Jugoszláviában a szlovénok ellentmondásos helyzetben voltak: egyrészt a Katolikus Néppárt autonóm módon irányította a területet, a szlovén kultúra gyorsabb fejlődésnek indult, megszabadultak az olasz és német hatástól, másrészt viszont számukra idegen kulturális közegben találták magukat, új politikai rendszerben kellett tájékozódniuk, amelyben érdekérvényesítésük érdekében az udvarhoz és a centralista szerb kormányzó pártokhoz kellett igazodniuk. Ez a politika a korszak végén, a szerb–horvát megegyezéssel elveszítette befolyását.

A második világháborúban megújuló, úgynevezett AVNOJ-i Jugoszláviában tagköz-társasági keretben fejlődött a szlovén államiság. Az 1970–1980-as évektől a szlovénok vegyes érzelmekkel kezdtek Jugoszláviára tekinteni: az egyre agresszívabb, centralizáló szerb politika aggodalmakat váltott ki, a német és az olasz veszélytől való félelem viszont, ami a korábbi korszakokban áthatotta a szlovén társadalmat, gyakorlatilag megszűnt. Az ifjabb generációk már másképpen értelmezték Jugoszláviát, számukra az 1980-as években a jugoszláv tudat szinte csak a rockzene, illetve legfőképp a sport terén nyilvánult meg, amikor a jugoszláv kosárlabda- és labdarúgó-válogatottak szurkoltak. A fiatalok nagy része sohasem látogatta meg az állam fővárosát, Belgrádot, nem ismerte volna fel a szövetségi parlament épületét, és nem tekintette semmiféle központnak. Az 1980-as években, a gazdasági válság idején – és e tekintetben nem volt különbség a nemzedékek között – a szlovén társadalomban eluralkodott a „gazdasági egoizmus”, általánossá vált a Nyugat felé fordulás, valamint az a felfogás, hogy Jugoszlávia fékezi Szlovénia fejlődését. Az 1980-as évek legvégén lassan eltűnt a különbség a föderáció megítélésében a szlovén pártvezetés és az ellenzék között (a *Nova Revija* című folyóirat 1987-ben már a jugoszláv föderációból való kiválás és a szlovén nemzetállam létrehozásának szükségességét hirdette), a Szlovén Kommunista Szövetség vezetői is az önállósulásban látták a kiutat a válságból, emellett elfogadták a politikai pluralizmust. 1990. december 23-án függetlenségi népszavazást tartottak Szlovéniában, majd 1991. június 26-án kikiáltották az ország függetlenségét.

Szlovénia nagy erőfeszítéseket tett Jugoszlávia érdekében – vonta meg a mérleget a szerző –, a legfőbb célja az volt, hogy a szlovénok minél jobb helyzetbe kerüljenek egy (kon)föderatív államban. Az első Jugoszláviában – informális – kulturális autonómiához jutottak, kibontakozhatott a szlovén kultúra, többek között szlovén egyetem létesült Ljubljánában, a szlovénok gazdaságilag is erősödtek. A második világháborút – a népfelszabadító háború révén – a győztesek, az antifasiszta koalíció tagjaként fejezték be, s a Tengermellék (Primorska) Jugoszláviához csatolásával Szlovénia tengeri kijáráthoz jutott, miközben jelen-

tős számú szlovén népesség is a tagköztársasághoz került (a szlovén lakosság harmada). Az 1980–1990-es évtized fordulójára létrejött az egység a szlovén társadalomban az önállóvá válás szükségességét illetően, amit a Jugoszláv Néphadsereg támadása 1991 nyarán csak tovább erősített.

Latinka Perović azokat a tapasztalatokat összegezte, amelyeket a szerbek a más nemzetekkel való közös állami lét során szereztek. Szerbia a 19. században kis nemzetállam volt, gyakorlatilag csak szerbek alkották. Szerbián kívül azonban több államban is éltek nagy számban szerbek: Magyarországon, Horvátországban, Bosznia-Hercegovinában és Dalmáciában. A különböző gazdasági-társadalmi körülmények között élő szerbek a nyelv és a valóság azonossága alapján kulturális egységet képeztek, még ha voltak is különbségek a mentalitásban és habitusban.

Az első világháború után létrejött Jugoszlávia volt az az állam, amely első ízben magában foglalta a szerbek nagy többségét. A vezető szerb politikusok úgy fogták fel az új államot, mint egy megnagyobbított Szerbiát, és saját vezetésükkel igyekeztek Jugoszlávia egységét megteremteni. A számbelileg kisebbséget alkotó szerbek a pártszerkezetből adódóan Horvátországban is meghatározó szerepet játszottak. A parlamenti politizálás eredménytelenségét tapasztalva, az ország egységét veszélyben látva, a király diktatúrát vezetett be, az integráns jugoszlávizmus eszméje segítségével pedig meg kívánta szüntetni – ahogy akkor mondták – a „törzsi” (nemzeti) különbségeket, emellett a nemzeti szervezetek háttérbe szorításától és az egységesítési politikától az ország nagyobb fokú integrációját remélte.

Az első Jugoszlávia azonban nem volt hosszú életű. 1941-ben Németország és a szomszédos államok elfoglalták Jugoszlávia egyes részeit, Zágrábban kikiáltották Horvátország függetlenségét. A történészek körében vitát váltott ki, hogy mi miatt bomlott fel a királyi Jugoszlávia: az országot ért katonai agresszió vagy a belső folyamatok miatt. Mivel a köztársasági Jugoszlávia is felbomlott, ezúttal külső agresszió nélkül, más módon kell megközelíteni a kérdést.

A világháború idején a szerbeket országszerte súlyos atrocitások érték. Fordulatot jelentett, hogy a Jugoszláv Kommunista Párt V. kongresszusán új stratégiát fogadott el mind a társadalmi, mind a nemzeti kérdésben (Jugoszlávia föderatív átalakítása). Fontos tény, hogy a JKP olyan államot újított meg, amelyben az összes szerb élt. Politikájában Oroszországra (a Szovjetunióra), a szerbek régi szövetségésére támaszkodott. Tito az államszervezésben a centralizmus és a föderalizmus között egyensúlyozott, de a pártirányítás központosított maradt. Tito – véli a szerző – valójában a centralizmus és az unitarizmus híve volt, ebből fakadt az is, hogy tudatában volt Szerbia államon belüli fontosságának. Ezt mutatja többek között, hogy a szerb pártvezetőkkel való megegyezés után fordult szembe a horvát tavasz idején a horvát vezetéssel.

A föderatív átalakításhoz másként viszonyultak a szerbek, illetve a szlovének és a horvátok. Szerbia, amely sok emberéletet áldozott nemzeti integrációja érdekében, a centralizált, egységes államot tekintette nemzeti fejlődéséhez megfelelőnek, és elvetette az autonómiákat, föderációkat. A horvátok és a szlovének az autonómiában, föderációban látták a védelmet más nemzet hegemoniájával szemben. Egyes történelmi vélemények szerint a decentralizáció, illetve a tagköztársaságok nemzetállammá válása vezetett Jugoszlávia felbomlásához. Szerbiában ezt a folyamatot a következőképpen éltek meg. 1966-ban a nagy hatalmú, tekintélyes szerb politikus, a titkosszolgálatokat is irányító Aleksandar Ranković leváltását úgy fogadták, mint Jugoszlávia végének kezdetét. Az 1974. évi alkotmány ellen Szerbia tiltakozott, mivel a területén lévő két autonóm tartomány a föderáció eleme lett (ugyanazokkal a jogokkal rendelkezett, mint egy tagköztársaság), továbbá szerinte a tagköztársaságok

– mint nemzetállamok – megakadályozzák annak lehetőségét, hogy a szerb nemzeti integráció egy államban menjen végbe. A szerbek, amíg Tito élt, nem léptek fel határozottan. Csak az 1980-as évek második felében fogalmazták meg élesebben nemzeti szempontjaikat és igényeiket (például a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia memoranduma), illetve léptek fel erőteljesebben („antibürokratikus forradalom” Slobodan Milošević hatalomra jutása után). A Milošević vezette szárny radikálisan vetette fel a koszovói kérdést, a helyi szerbek sérelmeit, s ezáltal homogenizálta a szerb társadalmat. Milošević kivívta, hogy az összes szerb vezetőjének tekintsék, s a többi tagköztársaságban is mobilizálta a szerbeket, olyan területeken, ahol a szerbek évszázadok óta más népekkel keveredve éltek. „Olyan hiba volt ez, amit nem lehetett kijavítani” (Zoran Đinđić megfogalmazása).

1990-ben a Jugoszláv Kommunista Szövetség utolsó (rendkívüli) kongresszusa úgy ért véget, hogy a szlovén és a horvát küldöttek elhagyták az üléstermet, mivel a jugoszláv társadalom európaizálására vonatkozó javaslataikat elvetették. Szlovénia és Horvátország az alkotmányos rendszerre hivatkozva kimondta függetlenségét. Mivel nem sikerült a „szerb Jugoszlávia” programjának megvalósítása, Szerbia úgy döntött, szerb nemzetállam létrehozásába kezd azokon a területeken, ahol szerbek élnek. Ez háborút jelentett a területek egyesítéséért, amiben Szerbia felhasználta a Jugoszláv Néphadsereg erőit.

Mrika Limani *Harc a gyarmati státusz ellen* címmel elemezte a koszovói albánok helyzetét. Abból indult ki, hogy 1912-ben létrejött az albán állam, de jelentős albánlakta vidékek maradtak határain kívül, többek között Koszovó is. Koszovó története így másként alakult, mint a többi albán területé. 1913–1914-ben a Balkán-háborúk idején, majd azt követően a szerb és montenegrói csapatok kegyetlenül rátámadtak a koszovói muszlim lakosságra, és a helyiek egy része elmenekült. A területet csak igen nehezen lehetett pacifikálni, hosszú időbe telt a viszonylag békés viszonyok megteremtése. Az albán népesség nem várhatott külső segítséget, nemzetiségi jogainak biztosítása tekintetében nem számíthatott a Népszövetségre sem (a jugoszláv felfogás szerint az 1914 előtt Szerbiához csatolt területekre nem vonatkoztak a kisebbségvédelmi előírások), Albánia pedig nem volt képes befolyást gyakorolni a jugoszláv politikára. A koszovói lakosság nagy része továbbra is írástudatlan maradt a két háború közti időszakban, mivel albán tannyelvű iskola nem működött (az osztrák–magyar megszállás ideje alatt alapítottakat bezárták). A koszovói albánokat a földosztás és a betelepítés érintette leghátrányosabban: a kolonizáció során albánokat űztek el Koszovóból és szerbeket telepítettek be helyükre.

A második világháború idején számos tekintélyes albán úgy látta, hogy külföldi segítséggel, a tengelyhatalmakkal való együttműködés révén megteremthető a nagy albán állam (Koszovó nagy részét 1941-ben Albániához csatolták). Ily módon az albánlakta területekre bevonuló olaszokban felszabadítókat látott az albán lakosság (mint az első világháború idején az osztrák–magyar csapatokban), kedvező fejleménynek vették, hogy újra albán tannyelvű iskolák nyíltak. Az albán partizánok 1943-ban kezdték maguk mellé állítani a lakosságot (ebben az évben az olasz kapituláció után német megszállók érkeztek Koszovóba), azaz az ígérettel, hogy a háború után Koszovó csatlakozik Albániához. Az albán és jugoszláv kommunisták találkozóján is felvetették az észak-albániai Bujaniban (1943. december 31.–1944. január 2.), hogy a háború után Koszovó egyesüljön Albániával, de a jugoszláv vezetők ezt később elutasították. 1945 februárjában Koszovóban katonai igazgatást vezettek be, mert az albán lakosság harcot kezdett a jugoszláv partizánokkal szemben. 1945 júliusában a Koszovó-Metóhiai Népfelszabadító Bizottság úgy határozott, hogy Koszovó a föderális berendezkedésű Szerbia része. A gyűlésen 142 szerb és montenegrói és mindössze 33 albán küldött vett részt.

A második világháború után is nehezen lehetett Koszovót pacifikálni. 1948-ban megszakadtak a Jugoszlávia és Albánia közötti kapcsolatok, ezt követően a titkosrendőrség éberebb szemmel figyelte az albánokat. Helyzetük csak azután javult, hogy Ranković kikerült a legfelsőbb pártvezetésből. Az 1960-as évek második felének szabadabb légkörében első ízben jelentek meg olyan követelések, hogy Koszovó kapjon tagköztársasági státuszt. Az ekkor nagyobb lendületet vett művelődési-kulturális program – így a pristinai egyetem megalapítása, kulturális intézmények felállítása – nagyban elősegítette az albán kultúra fejlődését és az albán öntudat erősödését. Az 1974. évi alkotmány rendelkezései alapján Koszovó a jugoszláv föderáció alkotóelemévé, autonóm tartománnyá vált: területi autonómiát kapott, teljes közigazgatási, bírói, rendőri szervezettel rendelkezett. A szocializmus éveit jelentős gazdasági fejlődés ment végbe, majd az 1980-as években stagnálás kezdődött. A gazdasági nehézségek miatt feszültségek keletkeztek Jugoszlávia-szerte. A fejlettebb északi köztársaságok úgy vélték, előnyösebb számukra, ha a német gazdasági zónához csatlakoznak, nem pedig a fejletlenebb déli területeket támogatják.

Az 1980-as években az albán–szerb ellentét is felerősödött. A létszámban kisebbségben lévő szerbek rossz szemmel nézték az albánok nagyarányú természetes szaporodását. Slobodan Milošević szerbiai pártvezetővé választását követően, 1987-ben 60 ezer koszovói szerb írta alá azt a petíciót, mely szerint az albánok genocídiumot követnek el a szerbek ellen Koszovóban. Milošević gyorsan megváltoztatta a Koszovóval szemben folytatott politikát. Kihasznlva a szerb panaszokat, eltörölték a tartomány autonómiáját, majd ezt követően nyílt elnyomó politikát folytattak. Mivel az albánok nem tudták magukat fegyveresen megvédeni, külföldi segítségért folyamodtak. A nemzetközi támogatás a sikertelenül végződött rambouillet-i tárgyalások után (Koszovó teljes autonómiáját és a szerb csapatok kivonását követelte a nemzetközi közösség Szerbiától) a NATO-bombázásokban öltött testet.

Az albán–szerb kapcsolatokra mindvégig rányomta bélyegét, hogy Szerbia erőszakkal, háborúban szerezte meg Koszovót, majd azt követően is sokszor alkalmazott erőszakot az albánokkal szemben, s így módon mély, áthidalhatatlan árok keletkezett a két nemzet között. A koszovói albánok helyzete nem volt irigylésre méltó, különösen az első Jugoszláviában. A második Jugoszláviában viszont jelentős gazdasági fejlődés indult, emellett az általános kulturális szint is emelkedett, megjelentek a kultúra, a tudomány és az oktatás legmagasabb szintű intézményei is, elősegítve az albán nemzettudat kiteljesedését. Mindez egy speciális helyzetnek köszönhető, a liberálisok hatásának a titói vezetésre, ez a politika viszont idővel magával hozta az etnocentrizmust.

Milivoj Bešlin az autonómiáért folytatott harc szempontjából közelítette meg témáját, a Vajdaság történelmi tapasztalatait és helyzetét. A szerbek igénye az általuk lakott területek autonóm irányítására a 18. században jelentkezett (a szerb beköltözéskor az uralkodó által a szerbeknek adott privilégiumokra hivatkozva). A kialakítandó területet nevezték Vajdaságnak. A követeléseket az 1848. május 13–15-i karlócai szerb nemzetgyűlésen is megfogalmazták, ezt követően a 19. századi dél-magyarországi szerb nemzeti mozgalom szintűgy valamiféle szerb terület (vajdaság) létrehozását tűzte ki célul. 1918-ban, a délszláv állam megalakulásakor a Vajdaság helyzete megváltozott. Az újvidéki nemzetgyűlés a Szerbiához való csatlakozás mellett határozott. A szerb radikális politikusoknak az volt a fontos, hogy a terület Szerbiához kerüljön, semmiféle területi-tartományi különállásra nem gondoltak. Az állam berendezkedésének kialakításakor mind a két szerb nagy párt elvetette a történelmi jogokra, szokásokra való hivatkozást és bármilyen azokon alapuló autonómiát. A kormánypárti szerb politikusok ellenálltak annak, hogy a Vajdaságot mint történelmi területet (tartományt) értelmezzék.

Az ország centralista berendezkedése, az adópolitika elszegényítette a Vajdaságot (itt szedték be a legtöbb adót). A választások során a legtöbb szavazatot általában a centrista pártok kapták a Vajdaságban, de 1932-ben, mikor ismét újabb tervezetek láttak napvilágot az ország berendezkedésének megváltoztatására, az úgynevezett *Zágrábi pontok* után megjelent a *Zombori határozat*, majd az *Újvidéki határozat*. A vajdasági demokraták és önálló demokraták, illetve a radikálisok bizonyos csoportja a Vajdaságnak is olyan jogállást követeltek, mint a többi, az átszervezés során kialakítandó jelentős öngazgatási jogokkal rendelkező tartománynak. Bár a belgrádi radikálisok és demokraták elvetették az ötletet, mondván, a Vajdaság szerb terület, és annak is kell maradnia, az autonóm Vajdaság gondolata az 1930-as években ismét felmerült, ezúttal más tartalommal: nem a szerb nemzeti követelések részeként, hanem a területi öngazgatás igényével.

A vajdasági autonómia megerteremtését a kommunista párt politikája segítette elő. Az AVNOJ II., jajcei ülésének határozata már a föderáció egyik autonóm egységéként sorolja fel a Vajdaságot. A nemzetiségi viszonyok rendezését célul tűzve, a kommunisták mind egyik vajdasági etnikumot harcba hívták a népfelzabardító háború idején, majd 1944. október 17-én katonai igazgatást vezettek be (1945. február 15-ig volt érvényben), ami bizonyos szempontból a térség különállását is biztosította. A Vajdaság nemzetiségeinek 1945. július 30–31-i gyűlése úgy határozott, hogy a Vajdaság csatlakozik Szerbiához. A vajdaságiak és a szerbiaiak között időnként viták bontakoztak ki a terület irányításáról, a szerbiaiak kétségbe vonták a történelmi hagyományokra, valamint a soknemzetiségűsége – mint különleges jellegzetességre – való hivatkozást. Az alkotmánymódosítások egyre nagyobb jogokat biztosítottak a Vajdaságnak, így 1974 után a föderáció teljes jogú tagjává vált. Ezen csak erőszakkal, a tartomány akaratával szemben lehetett változtatni. Az új, miloševići vezetés 1988–1989-ben – a korabeli kifejezéseket idézve – az „antibürokratikus forradalom”, „Szerbia jogainak helyreállítása” során megszüntette a vajdasági autonómiát. A szerb nacionalizmus, a szerbiai politikusok és a közvélemény jelentős része sohasem fogadta el a Vajdaság autonómiáját a jugoszláv korszakban, a szeparatizmus megnyilvánulását, a nemzeti egység szétszakítását látta benne.

A kötetben szereplő tanulmányok ugyanannak a történetnek más-más olvasatát adják. A szerzők országuk elismert történészei, kutatói, egyetemi tanárai. Nem nemzetük sérelmeit sorolják fel, hanem saját történelmük alakulását a jugoszláv események és a külpolitikai változások szem előtt tartásával, a korabeli döntések okainak és azok hatásainak elemzésével interpretálják. Mindez elősegíti egy ellentmondásos korszak és egy bonyolult viszonyrendszer megismerését, amely mind a mai napig hatással van a térségre.

Bíró László*

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., biro.laszlo@btk.mta.hu).